

Μακεδονικά

Τόμ. 36 (2007)

Γύψινες ανάγλυφες διακοσμήσεις της μεσοβυζαντινής εποχής στο καθολικό της μονής Ιβήρων

Θεοχάρης Ν. Παζαράς

doi: [10.12681/makedonika.24](https://doi.org/10.12681/makedonika.24)

Copyright © 2014, Θεοχάρης Ν. Παζαράς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παζαράς Θ. Ν. (2011). Γύψινες ανάγλυφες διακοσμήσεις της μεσοβυζαντινής εποχής στο καθολικό της μονής Ιβήρων. *Μακεδονικά*, 36, 47-64. <https://doi.org/10.12681/makedonika.24>

ΓΥΨΙΝΕΣ ΑΝΑΓΛΥΦΕΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΙΒΗΡΩΝ

Ο γλυπτός διάκοσμος του καθολικού της μονής Ιβήρων (εικ. 1, σχ. 1), αν εξαιρέσουμε το μαρμάρινο τέμπλο¹, δεν έχει ακόμη μελετηθεί στο σύνολό του. Σ' αυτόν συγκαταλέγονται οι κίονες και τα κιονόκρανα του κυρίως ναού και των διβήλων ανοιγμάτων των χορών, τα μαρμάρινα περιθωρώματα του κυρίως ναού, της λιτής και του εξωνάρθηκα, καθώς και τα θωράκια στους δύο χορούς και άλλα σε δεύτερη χρήση στο σύνθρονο της κεντρικής κόγχης του ιερού και στην υαλόφρακτη δυτική στοά.

Εκτός από τα μαρμάρινα γλυπτά, στο καθολικό των Ιβήρων συναντούμε και πολύ αξιόλογες ανάγλυφες γύψινες διακοσμήσεις από τη βυζαντινή εποχή², από τις οποίες η μία πλαισιώνει το τοξωτό άνοιγμα του ταφικού αρκοσολίου στο βόρειο άκρο της λιτής και εξετάστηκε με την ευκαιρία της έρευνας των τάφων των κτητόρων της μονής³ (εικ. 2). Μια δεύτερη γύψινη διακόσμηση, με τη μορφή τριπλού αψιδώματος, που θα αποτελέσει και το κύριο αντικείμενο της παρούσας μελέτης, εντοπίζεται πάνω από το υπέρθυρο της βασιλείου πύλης, της κεντρικής δηλαδή θύρας που οδηγεί από τη λιτή στον κυρίως ναό (σχ. 1).

Το γύψινο αψίδωμα πάνω από το υπέρθυρο της βασιλείου πύλης έχει σύνθετη μορφή και αποτελείται (εικ. 3-4, σχ. 2-3) από ένα κεντρικό υπερυψωμένο τόξο, το οποίο στηρίζεται σε δύο κιονίσκους ημικυκλικής διατομής και πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από δύο χαμηλότερα τόξα, με μορφή

1. Θ. Ν. Παζαράς, «Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της Μονής Ιβήρων», *Αγιον Όρος, Φύση-Λατρεία-Τέχνη, Πρακτικά Συνεδρίων εις το πλαίσιον των παραλλήλων εκδηλώσεων της Εκθέσεως «Θησαυροί του Αγίου Όρους»*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 165-177.

2. Στο καθολικό των Ιβήρων, παράλληλα με τις γύψινες διακοσμήσεις των βυζαντινών χρόνων, παρατηρούνται και γύψινες διακοσμήσεις στους φεγγίτες των δύο πλαγίων θυρών του κυρίως ναού, καθώς και στο παράθυρο της κεντρικής κόγχης του ιερού, με χρωματιστά γυαλιά, βλ. Γ. Σμυρνάκης, *Το Αγιον Όρος*, εν Αθήναις 1903, Φωτογραφική ανατύπωση της έκδοσης του 1903 με ευρετήριο, Καρτές Αγίου Όρους 1988, σ. 465. Τα γύψινα αυτά διαφράγματα προφανώς είναι σύγχρονα και πρέπει να έγιναν στον 18ο αι., αν κρίνει κανείς από το κείμενο της επιγραφής που είναι γραμμένη στο υαλοστάσιο της κόγχης, βλ. G. Millet – J. Pargoire et L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Paris 1904, σ. 73, αρ. 237.

3. Θ. Ν. Παζαράς, «Οι κτητορικοί τάφοι στο καθολικό της μονής Ιβήρων», *Βυζαντινά* 26 (2006) 125-151 (στο εξής: «Κτητορικοί τάφοι Ιβήρων»).

τεταρτοκυκλίου (συνολικό πλάτ. 3,45 μ., μέγ. ύψ. 2 μ.). Δεν είναι γνωστό εάν αρχικά το αψίδωμα περιέβαλε κάποιες ζωγραφιστές απεικονίσεις, σήμερα πάντως το τύμπανο του μεσαίου τόξου καταλαμβάνει τοιχογραφία με παράσταση της Παναγίας Οδηγήτριας (εικ. 4-5), η οποία είχε μεταφερθεί παλαιότερα από το μετόχι της Μονής στη Θάσο⁴ και επισκευάστηκε το 1892⁵. Τότε πιθανώς επιχρυσώθηκε και όλη η αψιδωτή σύνθεση, όπως τη βλέπουμε σήμερα. Τα ακραία τεταρτοκυκλικά τόξα περικλείουν από ένα γραπτό υψίποδο ανθοδοχείο με λουλούδια (εικ. 6-7) που ίσως έγινε μαζί με την τοιχογράφηση της λιτής το έτος 1768⁶.

Όλα τα τόξα διαμορφώνονται από μία εξέχουσα στενή ταινία στην εξωτερική πλευρά, μία πλατύτερη στο μέσον σε χαμηλότερο επίπεδο και μία πολύ λεπτή που περιτρέχει την εσωτερική παρυφή τους. Η υπερυψωμένη ταινία, που περιβάλλει εξωτερικά ως επιστέγασμα και τα τρία τόξα, κοσμείται με ένα συνεχόμενο σφιχτοδεμένο πλοχμό από διμερείς ταινίες, απλούστερο στο μεσαίο τόξο και συνθετότερο στα ακραία. Επίσης και ο διάκοσμος της πλατιάς ταινίας στο μέσον διαφοροποιείται: στα πλαϊνά τόξα αποτελείται από δίκλωνο ελικοειδή βλαστό με κόμβους, που περικλείει πεντάφυλλα ανθέμια μέσα στους συστρεφόμενους μίσχους του, ενώ στο μεσαίο τόξο η πλατιά ταινία καλύπτεται από ελισσόμενο βλαστό με κάλυκες όρθιους και ανεστραμμένους, από όπου φυτρώνουν ημιανθέμια. Την εσωτερική παρυφή του μεσαίου τόξου περιτρέχει λεπτή οδοντωτή ταινία με τριγωνικές απολήξεις, ενώ η εσωτερική πλευρά των ακραίων τόξων ορίζεται από σειρά σχηματοποιημένων αστραγάλων.

Οι κιονίσκοι που ανακρατούν το μεσαίο τόξο είναι επίσης καταστόλιστοι με ανάγλυφο διάκοσμο από τις βάσεις ως τα κιονόκρανα (εικ. 6-7, σχ. 2-3). Τις βάσεις περιζώνουν μικροί κύκλοι, συνδεόμενοι με κόμβους που περικλείουν τετράφυλλους ρόδακες, ενώ οι κορμοί καλύπτονται από φολιδωτό πλέγμα με οφθαλμούς. Τα κιονόκρανα έχουν τη φόρμα των κορινθιακών κιονοκράνων και καλύπτονται με μία σειρά τρίφυλλων σχηματοποιημένων ακανθοειδών ανθεμίων και έλικες στις γωνίες.

4. Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 468.

5. Σύμφωνα με την επιγραφή στο μαρμάρινο υπέρθυρο της εισόδου: *Αὕτη ἡ παροῦσα εἰκὼν τῆς Θεομήτορος(ς) πρὸ χρόνων πολλῶν μετενεχθεῖσα διὰ θαύματος ἐκ τῆς νήσου Θάσου εἰς τὴν ἱεράν μονὴν τῶν Ἰβήρων καὶ τεθεῖσα εἰς ἡν ὁρᾶται θέσιν, νῦν δὲ ἐπιδιορθωθείσα δαπάνῃ τοῦ ἐξ Ἡρακλείτσας ἀρχιμανδρίτου Κυρίλλου Ἰβηρίτου, χειρὸς Μιχαήλου μοναχοῦ· Ἐν ἔτει +1892+* βλ. Millet – Pargoire – Petit, *ό.π.*, σ. 69, αρ. 228.

6. Η τοιχογράφηση της λιτής προκύπτει από τη γραπτή επιγραφή πάνω και δεξιά από την είσοδο του παρεκκλησίου των Αγίων Αρχαγγέλων: *Ἀνιστορήθη ὁ παρὼν νάρθηξ διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ ὁσιωτάτου γέροντος Κυρίλλου, ἡγουμενεύοντος τοῦ πανοσιωτάτου πατρὸς ἡμῶν κτῆρ Ἀβραμίου ἀψξῆ (1768)*, βλ. Millet – Pargoire – Petit, *ό.π.*, σ. 69, αρ. 229.

Τα ακραία τόξα φαίνεται να πατούσαν πάνω σε ένα είδος γύψινου επικράνου, το οποίο παρουσιάζει αρκετές φθορές στην επιφάνεια και την απόληξή του, καθώς και υπολείμματα κόκκινου χρώματος, πιθανώς αρχικού (εικ. 8-9). Οι όψεις και των δύο επικράνων κοσμούνται με τρεις σειρές επάλληλων ακανθοειδών ανθεμίων, τα οποία συνενώνονται, δημιουργώντας πεταλόσχημα ή ημικυκλικά μοτίβα.

Ποια είναι η αφετηρία της διαμόρφωσης ενός τέτοιου τριπλού, συμμετρικού αφιδώματος δεν μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα, πρέπει όμως να επισημανθεί ότι το βασικό αυτό σχήμα, με ένα πλήρες δηλαδή υπερυψωμένο τόξο στο μέσον και από ένα τεταρτοκύκλιο στα άκρα, θυμίζει παρόμοια αφιδώματα στις εξωτερικές όψεις των ναών, ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή. Τα τεταρτοκυκλικά αφιδώματα εμφανίζονται αρχικά με τη μορφή παραθύρων στη σχολή της Κωνσταντινούπολης⁷, στοιχείο που περνά αρκετά πρώιμα στην ελλαδική σχολή, όπου τα ακραία τεταρτοκυκλικά πτερόγυια μεταλλάσσονται και αποκτούν καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα, πλαισιώνοντας στο μέσον μονόλοβα ή δίλοβα τοξωτά παράθυρα⁸. Εκτός από την αρχιτεκτονική, ανάλογες διακοσμητικές συνθέσεις δεν λείπουν και από τη μικροτεχνία, όπως δείχνει το ελεφαντοστέινο πλακίδιο στο Βερολίνο, με τη στέψη του Λέοντα του ΣΤ' του Σοφού (886-912)⁹, όπου αντί των τόξων υπάρχουν αβαθείς κόγχες. Ακόμη στα εικονογραφημένα χειρόγραφα θα μπορούσε να ιδεί κανείς ίσως μια μακρινή ιδέα του διακοσμητικού αυτού θέματος, όπου τρίλοβα τόξα, στηριζόμενα σε κιονίσκους πλαισιώνουν προσωπογραφίες συγγραφέων, ευαγγελικές ή άλλες θρησκευτικές σκηνές¹⁰.

Όσον αφορά στα επιμέρους ανάγλυφα θέματα του γύψινου αφιδώματος των Ιβήρων, αυτά έχουν ευρύτατη χρήση στη διακοσμητική της μεσοβυζαντινής περιόδου, τόσο στη μνημειακή ζωγραφική και τα εικονογραφημένα χειρόγραφα, όσο και στη μικροτεχνία και προπάντων τη γλυπτική. Έτσι λοιπόν,

7. Για την κωνσταντινουπολίτικη προέλευση αυτού του διακοσμητικού σχήματος συνηγορεί το παράδειγμα του καθολικού του Οσίου Λουκά, όπου το τρίλοβο παράθυρο στο αέτωμα της νότιας πλευράς παρουσιάζει πλαϊνά τεταρτοκύκλια τα οποία αργότερα εντοιχίστηκαν, βλ. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 263 σημ. 1· απεικόνιση βλ. Ευ. Στίκας, *Το οικοδομικόν χρονικόν της μονής του Οσίου Λουκά Φωκίδος*, εν Αθήναις 1970, πίν. 104α, 105 και 115β.

8. Για την εμφάνιση και εξέλιξη της τριμερούς αυτής αφιδωτής σύνθεσης στον αρχιτεκτονικό διάκοσμο βλ. Βελένης, *ό.π.*, σ. 65 κ.ε., σποραδικά και προπάντων σ. 262 κ.ε., και σημ. 1 στη σ. 263, με άφθονες απεικονίσεις και κυρίως στους πίν. 80β, 87β, 88α και 90β.

9. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, H. C. Evans – W. D. Wixson (επιμ.), New York, The Metropolitan Museum of Art, 1997, σφ. 138, σ. 201.

10. Βλ. Γ. Γαλάβαρης, «Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων», *Ελληνική Τέχνη*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1995, εικ. 146 και 147· V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, εικ. 415.

ο ελικοειδής βλαστός με τα ανθέμια στα πλαϊνά τόξα είναι θέμα που ξεκινά από τα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια, με φυσιοκρατικό χαρακτήρα στην αρχή και εν συνεχεία εξελίσσεται στη μεσαιωνική εποχή σε ένα σχηματοποιημένο και ρυθμικά επαναλαμβανόμενο μοτίβο¹¹. Στα μεσοβυζαντινά χρόνια, κυρίως στον 10ο-11ο αι., το βλέπουμε να εφαρμόζεται σε έργα μεταλλοτεχνίας, όπως π.χ. στην ορειχάλκινη θύρα της Μονής Μεγίστης Λαύρας¹² του Αγίου Όρους, σε τοιχογραφίες του Tantalı Kilise (Soğanlı) της Καππαδοκίας (έτους 1006-1021)¹³, σε εικονογραφημένα χειρόγραφα¹⁴ καθώς και στη γλυπτική, στον τάφο των παλαιότερων κτητόρων στο νότιο άκρο της λιτής του καθολικού της Ιβήρων (έτους 1045)¹⁵, σε κιονόκρανα του Αγίου Μάρκου Βενετίας (τέλος 11ου αι.)¹⁶, στους πεσίσσκους του τέμπλου του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου¹⁷ στο Βατοπέδι καθώς και σε γύψινους κοσμήτες¹⁸ στο καθολικό πάλι της μονής Βατοπεδίου (τέλος 10ου αι.). Ιδιαίτερα μάλιστα στενή είναι η σχέση του τοξωτού πλασίου στην Ιβήρων με αυτό στο δίλοβο τοξωτό άνοιγμα του νότιου χορού του καθολικού στο Βατοπέδι, όπου η ομοιότητα δεν περιορίζεται μόνο στον ελικοειδή βλαστό αλλά επεκτείνεται και στη συνολική, σχεδόν, διαμόρφωση και σε άλλα διακοσμητικά στοιχεία του τόξου¹⁹.

Το κεντρικό θέμα του μεσαίου τόξου στη βασιλεια πύλη του καθολικού των Ιβήρων (εικ. 4-5, σχ. 2-3) αποτελεί μια παραλλαγή του ελισσόμενου βλαστού και αποτελείται από κάλυκες όρθιους και ανεστραμμένους από όπου φυτρώνουν ημιανθέμια. Το θέμα αυτό δεν είναι πολύ σύνηθες, το γνωρίζουμε όμως και από τους γύψινους κοσμήτες στις παραστάδες ανατολικά από τους χορούς του καθολικού του Βατοπεδίου²⁰, αλλά και από εικονογραφημένα χειρόγραφα και συγκεκριμένα από τον κώδ. 417, φ. 13β (Ιωάννης της Κλίμακος) της μονής Σινά, ο οποίος χρονολογείται στα μέσα του 10ου αι.²¹ Μάλιστα, ο βλαστός σε αυτό το χειρόγραφο είναι πολύ πλούσιος,

11. Βλ. Ch. Bouras, «The Byzantine Bronze Doors of the Great Lavra Monastery on Mount Athos», *JÖB* 24 (1975) 242-243.

12. *Ο.π.*, 242-243, αρ. 8, πίν. 3.

13. Βλ. M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, III, Recklinghausen 1967, εικ. 441.

14. Για τις διάφορες μορφές των φυτικών διακοσμήσεων στα χειρόγραφα βλ. A. Frantz, «Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology», *ArtBull* 16 (1934) 60 κ.ε.

15. Παζαράς, «Κτητορικοί τάφοι Ιβήρων», *ό.π.*, 126, εικ. 3-4.

16. M. Dennert, «Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie», *Asia Minor Studien* 25 (1997) 31-32, αρ. 50, πίν. 10.

17. Θ. Ν. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 93, εικ. 133-134 (στο εξής: *Γλυπτά Βατοπεδίου*).

18. *Ο.π.*, σ. 59, σχ. 22β, εικ. 74.

19. *Ο.π.*, σ. 61, εικ. 78.

20. *Ο.π.*, σ. 59, σχ. 22γ1-γ2, εικ. 75α-75β.

21. Βλ. K. Weitzmann – G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount*

με ημιανθήμια που εκφύονται από κέρατα Αμαλθείας, μια υπόμνηση ίσως της αρχαίας καταγωγής του θέματος.

Οι πλοχομοί, που περιβάλλουν εξωτερικά την τοξωτή σύνθεση, αποτελούν ένα αρχαιότατο κόσμημα και συναντιούνται σε πολλές παραλλαγές ήδη στα παλαιοχριστιανικά δάπεδα²². Εδώ εμφανίζονται με δύο μορφές, μία απλούστερη στο μεσαίο τόξο από δύο διμερείς ταινίες που συμπλέκονται εν είδει αλυσίδας και μία συνθετότερη στις άκρες από τρεις διμερείς ταινίες που σχηματίζουν πλεξίδα.

Ο απλός αλυσιδωτός πλοχμός του μεσαίου τόξου χρησιμοποιείται ως πλαίσιο ή διαχωριστική ταινία των διακοσμητικών θεμάτων σε πρόμα και μεσοβυζαντινά αρχιτεκτονικά γλυπτά, κιονόκρανα²³ και υπέρθυρα²⁴, αλλά και σε ταφικά μνημεία²⁵ και σαρκοφάγους²⁶, καθώς και σε ελεφαντοστά²⁷. Πανομοιότυπος αλυσιδωτός πλοχμός ορίζει ακόμη εξωτερικά τα γύψινα τοξωτά πλαίσια των δίλοβων ανοιγμάτων των χορών, καθώς και τους επίσης γύψινους κοσμητές στην κάτω στάθμη του καθολικού της μονής Βατοπεδίου (τέλος 10ου αι.)²⁸. Επιπλέον, στο γύψινο αφίδωμα του ταφικού αρκοσολίου στο βόρειο άκρο της λιτής του καθολικού των Ιβήρων η προεξέχουσα επίστεψη του τόξου κοσμείται πάλι με απλό αλυσιδωτό πλοχμό (εικ. 2) που ταυτίζεται απόλυτα με αυτόν στο ξεταζόμενο τριπλό αφίδωμα του θυρώματος της λιτής.

Ανάλογη ευρεία χρήση έχει και ο συνθετότερος πλοχμός που επιστέφει

Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts, I, Princeton New Jersey 1990, σσ. 28-31, εικ. 32, πίν. XXXV και έγχρ. πίν. Ib.

22. Στ. Πελεκανίδης, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος*, I, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 29, πίν. 35α, 36, 78α, 106 κτλ.

23. Σε κιονόκρανο πιθανώς τέμπλου από τον ναό της Κοιμήσεως στη Νίκαια, 8ος αι. (Denkert, *ό.π.*, 72, αρ. 75, πίν. 14) και σε επίθημα κιονοκράνου στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, 9ος αι. (Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999, σ. 83, αρ. 114).

24. Ως διαχωριστική ταινία ανάμεσα στα θέματα σε μία σειρά υπερθύρων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, 10ος αι. (Σκλάβου-Μαυροειδή, *ό.π.*, σσ. 96-98, αρ. 135, 136 και 137).

25. Στα μέτωπα δύο ταφικών αρκοσολίων από εκκλησία στη Σεβάστεια της Φρυγίας, 11ος αι. [N. Firatli, «Découverte d'une église byzantine à Sébaste de Phrygie», *Cah. Arch.* 19 (1969) 155-157, εικ. 9-12· A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen âge II*, (XIe-XIVe siècle), Paris 1976, αρ. 11, σ. 42, πίν. VIIa, VIIa-b].

26. Κυρίως σε σαρκοφάγους των παλαιολόγειων χρόνων, όπως του Ιωάννη Κομνηνού Καμύτζη στη Βέροια, 1246-1258 (Θ. Ν. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, αρ. 10, πίν. 8) και της Άννας Μαλιασηνής στο Πήλιο, 1274-1276 (Παζαράς, *αντ.*, αρ. 45B-Δ, πίν. 31, 32β, 33).

27. Ως πλαίσιο διαχώρων σε δίπτυχο με σκηνές από τη ζωή του Χριστού στο Μιλάνο, 10ος αι. (A. Goldschmidt – K. Weitzmann, *Die Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts*, II, Berlin 1979, αρ. 42, πίν. XVIII).

28. Παζαράς, *Γλυπτά Βατοπεδίου*, *ό.π.*, σ. 58 κ.ε., εικ. 73, 75α-75β, 76, 77 και 78.

τα δύο ακραία τόξα στη βασιλείο πύλη των Ιβήρων (εικ. 6-7, σχ. 2-3), ο οποίος εφαρμόζεται κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο στα μαρμάρινα γλυπτά²⁹, στα εντοίχια ψηφιδωτά³⁰, στα εικονογραφημένα χειρόγραφα³¹, σε έργα μεταλλοτεχνίας³² και σε ελεφαντοστά³³. Ας σημειωθεί ακόμη ότι παρόμοιος σφιχτοδεμένος πλοχμός εντοπίζεται και στις γύψινες παραστάδες των δύο ακραίων δίδυμων παραθύρων της λιτής του καθολικού της μονής Βατοπεδίου³⁴, η οποία λιτή μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 11ου αι.³⁵

Οι καταστόλιστοι κιονίσκοι που ανακρατούν το μεσαίο τόξο του τριπλού αψιδώματος των Ιβήρων, με τα φολιδωτά κοσμήματα που περικλείουν ένα είδος οφθαλμών, δεν μου είναι γνωστοί από τα μαρμάρινα γλυπτά. Ωστόσο μπορεί να δει κανείς μια αντίστοιχη ιδέα στο διάτρητο αλυσιδωτό διάκοσμο των κιονίσκων των κιβωρίων που απεικονίζονται σε ελεφαντοστέινα πλακίδια του 10ου αι.³⁶

Τα κορινθιάζοντα κιονόκρανα των κιονίσκων κοσμούνται με μια σειρά από ιδιότυπα λεπτά, όρθια ακανθοειδή ανθέμια, εντελώς σχηματοποιημένα και με αιχμηρές απολήξεις, οι οποίες συνενώνονται και δημιουργούν τριγωνικά αρνητικά σχέδια. Ομοίως πολύ χαρακτηριστικοί είναι και οι οφθαλμοί που διαμορφώνονται στη βάση των ανθεμίων από τη συνένωση των διπλανών φύλλων. Πανομοιότυπα ανθέμια αποτελούν τις πλαϊνές εκβλαστήσεις μεγάλων

29. Μερικά σχετικά παραδείγματα αποτελούν ένα θωράκιο του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, 11ος αι. (Σκλάβου-Μαυροειδή, *ό.π.*, σσ. 128-129, αρ. 175), δύο θωράκια του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης, Grabar, *ό.π.*, πίν. XVIe και XVIIb και ο μαρμάρινος πλεχτός σταυρός από την Παναγία του Οσίου Λουκά, γ' τέταρτο 10ου αι. (Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, σ. 48, εικ. 49-50).

30. Ως διακοσμητική ταινία στα ψηφιδωτά της Νέας Μονής της Χίου, βλ. Μ. Kambouri-Vamvoukou, *Les motifs décoratifs dans les mosaïques murales du XIe siècle* (δακτυλογραφ. διδακτορική διατριβή), Paris 1983, σσ. 129-130, όπου και σχέδιο· απεικόνιση βλ. Ντ. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Αθήνα 1985, εικ. 190-194.

31. Cod. 213, φ. 196β από το Σινά στην Κρατική Βιβλιοθήκη του Leningrad (έτους 967), βλ. Weitzmann – Galavaris, *ό.π.*, σ. 35 κ.ε., έγχρ. πίν. Πc. Επίσης στις Ομιλίες Ι. Χρυσόστομου (Laur. Plut. 11. 9, φ. 200β, έτους 1021): βλ. I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, I-II, Leiden 1981, αρ. 45, εικ. 86.

32. Ως πλαίσιο στα διάχωρα της ορειχάλκινης θύρας της μονής Μεγίστης Λαύρας, τέλος 10ου αι., βλ. Bouras, *ό.π.*, αρ. 4, σ. 240, εικ. 1-3, πίν. 1-2.

33. Στο κιβώριο ενός ελεφαντοστέινου πλακιδίου στο Παρίσι, β' μισό 10ου αι. (Goldschmidt – Weitzmann, *ό.π.*, αρ. 101, πίν. XXXIX).

34. Παζαράς, *Γλυπτά Βατοπεδίου*, *ό.π.*, σ. 78, εικ. 104-106.

35. Σχετικά με τη χρονολόγηση της λιτής βλ. Στ. Μαμαλούκος, *Καθολικό Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική* (δακτυλογραφ. διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2001, σ. 205. Για τη χρονολόγηση της λιτής βλ. επίσης και Παζαράς, *Γλυπτά Βατοπεδίου*, *ό.π.*, σ. 80.

36. Σε πλακίδιο στο Μόναχο, με παράσταση Κοίμησης της Θεοτόκου (Goldschmidt – Weitzmann, *ό.π.*, αρ. 1, πίν. I), σε πλακίδιο στη Νέα Υόρκη, με παράσταση Σταύρωσης (*αυτ.*, αρ. 6, πίν. II) και σε πλακίδιο παλαιότερα στο Παρίσι, με παράσταση Αποκαθήλωσης (*αυτ.*, αρ. 71, πίν. XXXVIII).

γωνιακών φύλλων άκανθας σε ένα μάλλον μεσοβυζαντινό κιονόκρανο από τα Μύλασα (Milas) της Καρίας³⁷. Επίσης, παρόμοια, λεπτά ακανθοειδή ανθέμια στη σειρά περιτρέχουν και την εσωτερική παρυφή ενός μαρμάρινου τόξου από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, πιθανώς από το μέτωπο ταφικού αρκοσολίου³⁸. Για τη χρονολόγηση του γλυπτού αυτού δεν υπάρχει ομοφωνία, η απόδοσή του όμως στη μεσοβυζαντινή εποχή θα ήταν προτιμότερη³⁹.

Τέλος τα όρθια ακανθοειδή ανθέμια, με τους έντονους οφθαλμούς στη βάση, τα οποία κοσμούν τα επίκρανα όπου στηρίζονται τα ακραία τόξα (εικ. 8-9, σχ. 2-3), μοιάζουν αρκετά με αυτά στα κιονόκρανα των γύψινων προσκνηταρίων του Πρωτάτου⁴⁰. Αναλογίες παρουσιάζουν επίσης και με τα κιονόκρανα στο μαρμάρينو τόξο από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης που αναφέρθηκε παραπάνω⁴¹.

Εκείνο που χαρακτηρίζει το γύψινο αφίδωμα της βασιλείου πύλης στο καθολικό των Ιβήρων είναι η συμμετρία στη σύνθεσή του, ενώ ο ανάγλυφος διάκοσμος του διακρίνεται για την αξιοσημείωτη ποικιλία τόσο στα φυτικά όσο και στα γεωμετρικά μοτίβα, καθώς και για την εξαιρετική ακρίβεια και λεπτότητα στην εκτέλεσή του. Παρατηρεί κανείς μια μεγάλη ποικιλία παραλλαγών των ίδιων θεμάτων, πάντα όμως μέσα στην ίδια ευρύτερη οικογένεια, πράγμα που φανερώνει την ενότητα του διακόσμου και μάλιστα στο πλαίσιο της κλασικίζουσας αντίληψης της Μακεδονικής Αναγέννησης και της καλλιτεχνικής ευαισθησίας της Κωνσταντινούπολης. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και η κατά περίπτωση μικρογραφική απόδοση των θεμάτων των τόξων και κυρίως η συγγενείά τους με ελεφαντοστέινα, επίσης κωνσταντινουπολίτικα, έργα.

Όσον αφορά τώρα στη χρονολόγηση, το αφίδωμα μπορεί ασφαλώς να αποδοθεί στη μεσοβυζαντινή εποχή και μάλιστα στον 10ο-11ο αι., όπως έδειξαν τα παράλληλα συγκριτικά παραδείγματα από τη ζωγραφική, τη μικροτεχνία και κυρίως τη γλυπτική. Μία στενότερη χρονολόγηση βεβαίως μπορεί να στηριχτεί στην ίδρυση και την οικοδομική ιστορία του καθολικού, σε συνδυασμό και με τα ιστορικά δεδομένα. Σύμφωνα λοιπόν με τις αρχαιολογικές πηγές, η μονή των Ιβήρων ιδρύθηκε στα 979/980 από τον Ιωάννη Τορνίκιο στη θέση της

37. Dennert, *ό.π.*, 119, αρ. 254.

38. Βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, σ. 182, πίν. 56γ. Η άποψη του Grabar (*ό.π.*, αρ. 86.1, πίν. LXXIXa) ότι το τόξο ανήκε σε κιβώριο πρέπει να γίνει δεκτή με επιφύλαξη, λόγω του μεγάλου ανοίγματός του (2 μ.) και του γεγονότος ότι η οπίσθια όψη του είναι αδρά κατεργασμένη και επομένως εντοιχιζόταν.

39. Ο Grabar (*ό.π.*, αρ. 86.1, πίν. LXXIXa) το αποδίδει στον 12ο ή 13ο αι., ενώ οι Σωτηρίου (*ό.π.*, σ. 182, πίν. 56γ) το χρονολογούν, μάλλον πιο ορθά, στον 11ο-12ο αι.

40. *Πρωτάτο, κύρ Μανουήλ Πανσέληνος, Ημερολόγιο 1996*, κείμενο Ευθ. Τσιγαρίδας, συνέκδοση Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας «Θεσσαλονίκη» 1997 – Γεράς Κοινότητας Αγίου Όρους, Θεσσαλονίκη 1996, εικόνες χωρίς αρίθμηση.

41. Βλ. στην παρούσα εργασία σημ. 38.

προϋπάρχουσας μονής του Κλήμεντος⁴², χάρις στις δωρεές του αυτοκράτορα Βασιλείου του Β'⁴³. Το καθολικό, που είναι αφιερωμένο στην Παναγία, θα πρέπει να κτίστηκε με την ίδρυση της μονής, αφού αυτή χαρακτηρίζεται σε έγγραφο του 982 ως *Λαύρα τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*⁴⁴. Βεβαίως το καθολικό των Ιβήρων, όπως και τα καθολικά άλλων αθωνικών μοναστηριών, δεν κατασκευάστηκε δια μιας αλλά παρουσιάζει διάφορες οικοδομικές φάσεις⁴⁵ και ολοκληρώθηκε στα μέσα του 11ου αι.⁴⁶ Στον αρχικό πυρήνα θα πρέπει να ανήκει ο κυρίως ναός και η σημερινή λιτή⁴⁷, όπου και το εξεταζόμενο γύψινο αφιδώμα πάνω από τη βασιλείο πύλη. Αυτό βέβαια δεν είναι απαραίτητο να είχε γίνει εντελώς από την αρχή, καθώς δεν αποτελεί δομικό στοιχείο του ναού, θα μπορούσε όμως να ενταχθεί στις εργασίες που ακολούθησαν στις αρχές του 11ου αι. με την προσθήκη του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών (1005)⁴⁸ ή στην περίοδο της οικοδομικής δραστηριότητας κατά την ηγουμενία του Γεωργίου Α' (1019-1029) – ο οποίος χαρακτηρίζεται στον *Βίο του Γεωργίου του Αγιορείτου* ως *κτῆτωρ και διακοσμητής*⁴⁹ του ναού – ή ως και τα μέσα του 11ου αι., επί ηγουμενίας του Γεωργίου του Αγιορείτου (±1044-1056)⁵⁰.

Ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση των γύψινων αφιδωμάτων των Ιβήρων είναι η επισημανθείσα ήδη ομοιότητά τους με τους γύψινους κοσμητές και τα τόξα του καθολικού της μονής Βατοπεδίου που χρονολογείται στο τέλος του 10ου και τις αρχές του 11ου αι.⁵¹ Το γεγονός αυτό αποτελεί μία επιπλέον επιβεβαίωση της στενής σχέσης των δύο καθολικών, του Βατοπεδίου δηλαδή και των Ιβήρων, τα οποία έχουν σχεδόν τις ίδιες διαστάσεις, την ίδια κάτοψη και πολλές άλλες ομοιότητες, ακόμα και σε λεπτομέρειες⁵².

42. Βλ. J. Lefort – N. Oikonomidès – D. Papachryssanthou, *Actes d' Iviron I* [Archives de l'Athos XIV], Paris 1985, σσ. 25 και 61 (στο εξής: *Actes d'Iviron I*).

43. *Ό.π.*, σ. 11, απόσπασμα εγγράφου του κυρίου Λέοντος (1059 ή 1074), στ. 13-16.

44. *Ό.π.*, αρ. εγγρ. 4, στ. 23. Επίσης και σε έγγραφο του 985, *ό.π.*, αρ. 7, στ. 47-48.

45. Αναλυτικά για τις οικοδομικές φάσεις του καθολικού βλ. P. Mylonas, «Notice sur le katholikon d' Iviron», *Actes d' Iviron I* [Archives de l'Athos XIV], σ. 64 κ.ε. Πρβλ. και Μαμαλούκος, *ό.π.*, σ. 286 κ.ε., σχ. 95.

46. Lefort – Oikonomidès – Papachryssanthou, *Actes d' Iviron I*, *ό.π.*, σ. 61.

47. Mylonas, *ό.π.*, 67, εικ. 3.

48. Βλ. B. Martin-Hisard, «La vie de Jean et Euthyme et le statut du monastère des Ibères sur l'Athos», *REB* 49 (1991) 100, § 22.

49. Βλ. σχετ. Lefort – Oikonomidès – Papachryssanthou, *Actes d' Iviron I*, *ό.π.*, σ. 62 σημ. 1.

50. Σχετικά με τις εργασίες που πραγματοποίησε στο καθολικό κατά τη διάρκεια της ηγουμενίας του ο Γεώργιος ο Αγιορείτης βλ. *ό.π.*, σ. 63.

51. Για τη χρονολόγηση του καθολικού, με βάση τα γλυπτά, βλ. Παζαράς, *Γλυπτά Βατοπεδίου*, *ό.π.*, σποράδη και σ. 101. Επίσης Μαμαλούκος, *ό.π.*, σ. 201 κ.ε.

52. Βλ. P. Mylonas, «Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite», *Cah. Arch.* 32 (1984) 102, εικ. 17a-b· Μαμαλούκος, *ό.π.*, σ. 287· πρβλ. και Παζαράς, *Γλυπτά Βατοπεδίου*, *ό.π.*, σημ. 46.

Ωστόσο, μια περισσότερο συγκεκριμένη χρονολόγηση για την κατασκευή του τριπλού γύψινου αφιδώματος της βασιλείου πύλης στο καθολικό των Ιβήρων μπορεί να προκύψει αν ληφθεί υπόψη η στενή ομοιότητα που παρατηρείται ανάμεσα σε αυτό και στο αφίδωμα του ταφικού αγκυροσταθίου στο βόρειο άκρο της λιτής του ίδιου καθολικού. Ο τάφος αυτός θεωρείται από τη νεότερη παράδοση «κενοτάφιο» των Οσίων Πέτρου του Αθωνίτου και Ονουφρίου του Αιγυπτίου⁵³, σύμφωνα όμως με τον αναμφισβήτητης ιστορικής αξίας *Βίο του Γεωργίου του Αγιορείτου*, ο τάφος ήταν ήδη κατασκευασμένος το 1045 και περιείχε τα λείψανα του Γεωργίου του Α'⁵⁴ – ηγουμένου από το 1019 έως το 1029⁵⁵. Όπως μας πληροφορεί επίσης ο *Βίος του Γεωργίου του Αγιορείτου*, στον τάφο αυτόν κατατέθηκε στις 24 Μαΐου του 1066 και το σκήνωμα του ίδιου του Γεωργίου του Αγιορείτου, το οποίο μεταφέρθηκε από την Κωνσταντινούπολη⁵⁶. Έτσι λοιπόν μπορεί να υποστηριχτεί βάσιμα ότι το γύψινο αφίδωμα στον τάφο, όπου ήταν κατατεθειμένα τα λείψανα των δύο ηγουμένων και κλητόρων, Γεωργίου του Α' και Γεωργίου του Αγιορείτου, κατασκευάστηκε οπωσδήποτε ανάμεσα στο 1029, έτος εξορίας του Γεωργίου Α' στα Μονόβατα όπου και πέθανε⁵⁷ και στα 1066, οπότε και εναποτέθηκαν στον τάφο και τα λείψανα του Γεωργίου του Αγιορείτη⁵⁸. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι ο τάφος έμεινε ανέπαφος έως τη διάνοιξή του το 1983, αφού οι κίονες του γύψινου αφιδώματός του εδράζονται και σήμερα πάνω στα κατάλοιπα της μαρμάρινης καλυπτήριας πλάκας⁵⁹.

Με τα δεδομένα αυτά λοιπόν πιστεύω ότι πρέπει να εντάξουμε στην ίδια χρονική περίοδο, 1029-1066, και την κατασκευή του εξεταζόμενου τριπλού γύψινου αφιδώματος πάνω από τη βασιλείου πύλη, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, αυτό παρουσιάζει στενή συγγένεια με το γύψινο ανάγλυφο αφίδωμα του τάφου.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης

ΘΕΟΧΑΡΗΣ Ν. ΠΑΖΑΡΑΣ

53. Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 54. Συμπληρωματικά βλ. Παζαράς, «Κτητορικοί τάφοι Ιβήρων», *ό.π.*

54. Lefort – Oikonomidès – Papachryssanthou, *Actes d'Iviron I*, *ό.π.*, σ. 54.

55. Για την ηγουμενία του Γεωργίου Α' βλ. *ό.π.*, σ. 42 *κ.ε.* και σ. 94.

56. J. Lefort – N. Oikonomidès – D. Papachryssanthou, *Actes d'Iviron II* [Archives de l' Athos XVI], Paris 1990, σ. 21, σημ. 40. Πρβλ. και Lefort – Oikonomidès – Papachryssanthou, *Actes d' Iviron I*, *ό.π.*, σ. 54, σημ. 4.

57. Βλ. σχετ. Lefort – Oikonomidès – Papachryssanthou, *Actes d' Iviron I*, *ό.π.*, σσ. 42, και 94. Κατά την άποψη των εκδοτών των εγγράφων της μονής Ιβήρων τα λείψανα του Γεωργίου του Α' εναποτέθηκαν στον τάφο επί ηγουμενίας του Γρηγορίου (±1035-1041), αυτό όμως και να ισχύει, δεν διαφοροποιεί ουσιαστικά τα πράγματα.

58. Βλ. σχετ. *ό.π.*, σ. 54 σημ. 1.

59. Περισσότερα σχετικά με τη μορφή και τη διάνοιξη του τάφου βλ. Παζαράς, «Κτητορικοί τάφοι Ιβήρων», *ό.π.*, 128 *κ.ε.*, σχ. 3α-δ, εικ. 8-11 και 14-18.

SUMMARY

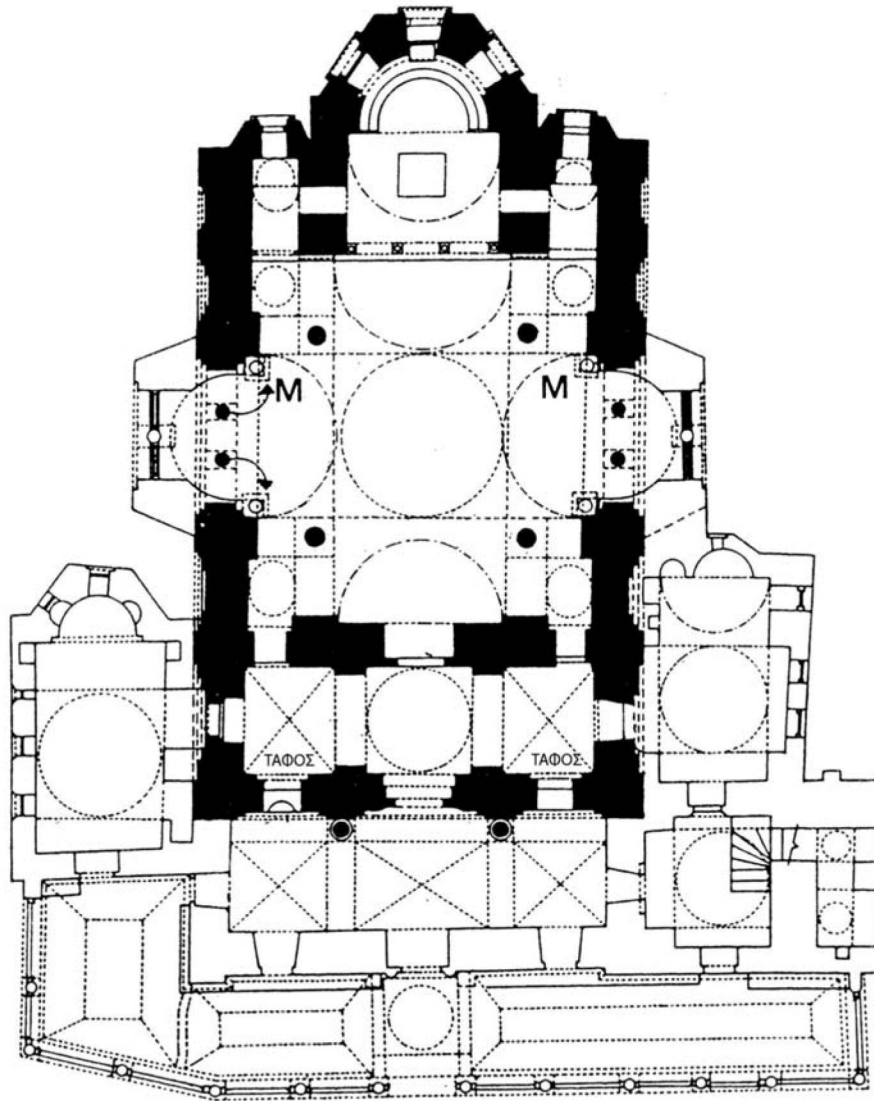
Theocharis N. Pazaras, *Middle-Byzantine plaster reliefs in the katholikon of Iviron monastery*.

In addition to the marble sculptures, the *katholikon* of Iviron Monastery includes some most remarkable plaster relief ornamentation from the middle Byzantine period. One such plaster relief, framing the arch-shaped opening of the funerary arcosolium at the north end of the inner narthex, has been examined in the context of the study of the monastery founders' tombs [Th. N. Pazaras, «Founders' tombs in the *katholikon* of Iviron Monastery», *Byzantina* 26 (2006) 125-151 (to be published shortly)].

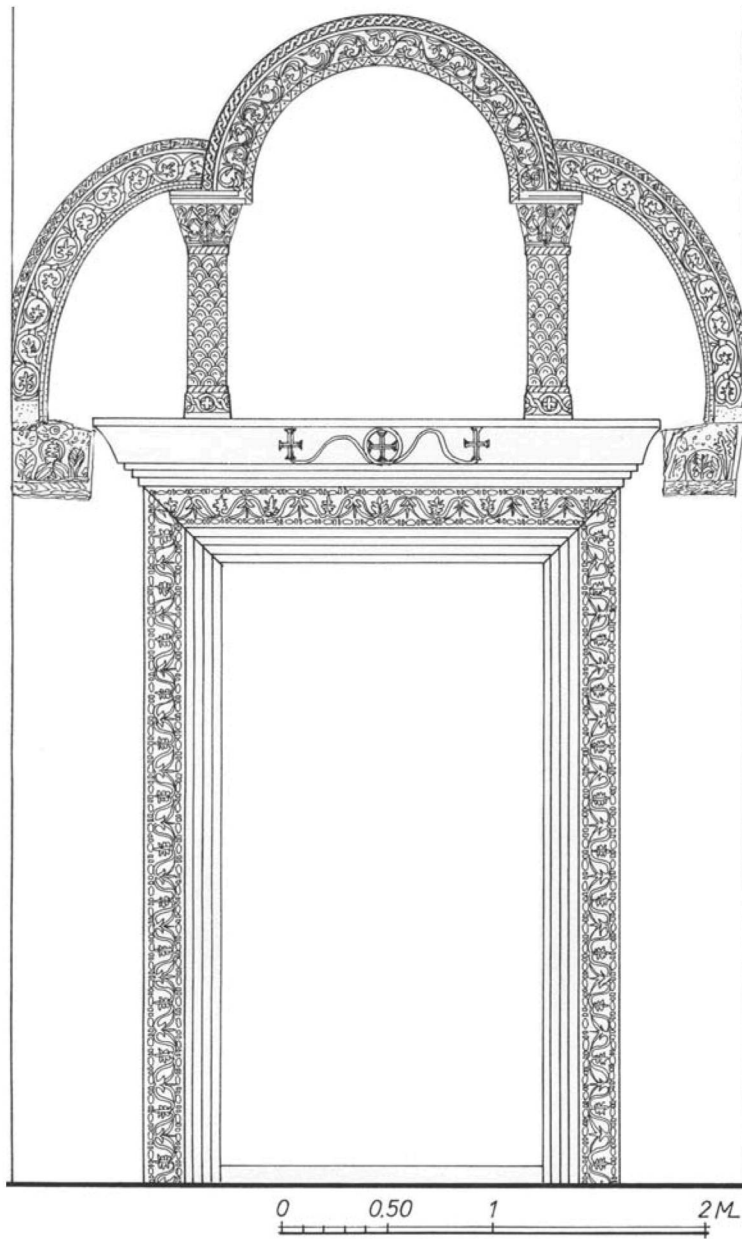
The main subject of this study is another such piece of plaster ornamentation, in the form of a triple arch, which can be found above the lintel of the Imperial Door, that is the central door leading from the narthex into the naos. This plaster archwork is composed of a central elevated arch, supported by two colonettes and framed on both sides by two lower quarter-circle arches. The roots of such a conception of a triple, symmetrical archwork are perhaps to be sought in Middle Byzantine Constantinopolitan architecture, even though similar ornamental compositions can also be found in ivory work and in illuminated manuscripts from the same period.

All arches are adorned with various scrolls and are framed on the outside by tightly braided guilloches, with either a fine dentil course or a series of stylized bead-and-reel along the inner edge. The colonettes of the middle arch are likewise covered from base to capital with relief ornamentation.

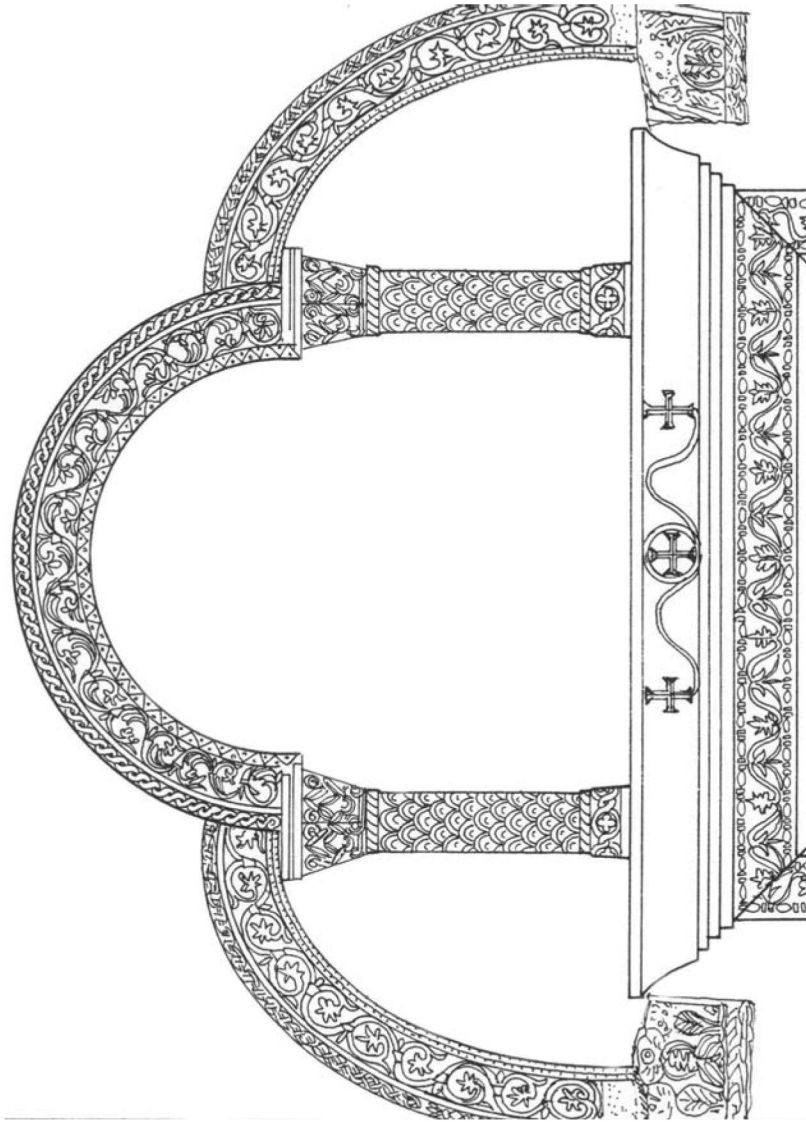
All those themes are in very wide use in Middle Byzantine decorative art, whether in monumental painting and illuminated manuscripts or in miniature art and above all in sculpture. This leads us to date the plaster archwork to the 10th-11th century. Using what is known about the foundation of the Monastery and the building history of the *katholikon*, in conjunction with the testimony of archival sources, one can even attempt a more precise dating, from the end 10th to mid-11th century. This estimate can be narrowed down even further, to some time between 1029 and 1066, for the archwork under consideration appears to be closely related to the plaster relief archwork of the above mentioned northern grave of the inner narthex of the same *katholikon*, which was built between those same years.

Σχ. 1. Καθολικό μονής Ιβήρων. Κάτοψη σύμφωνα με σχέδιο του Π. Μυλωνά.

Σχ. 2. Καθολικό μονής Ιβήρων. Όψη του θυρώματος της βασιλείου πύλης με το γύψινο αφίδωμα.

Σχ. 3. Λεπτομέρεια του γύψινου αφιδώματος πάνω από τη βασιλείο πύλη.

Εικ. 1. Το καθολικό της μονής Ιβήρων. Αποψη από ΒΔ.

Εικ. 2. Το γύψινο αφίδωμα του ταφικού αγκοσολίου στη βόρεια πλευρά της λιτής του καθολικού. Κύρια όψη.

Εικ. 3. Το θύρωμα της βασιλείον πύλης του καθολικού με το γύψινο αφίδωμα.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της εικ. 3. Το γύψινο αφίδωμα πάνω από τη βασιλαιο πύλη.

Εικ. 5. Λεπτομέρεια της εικ. 4. Το μεσαίο τόξο.

Εικ. 7. Λεπτομέρεια της εικ. 4. Το προς νότον τεταροκωνικό τόξο.

Εικ. 6. Λεπτομέρεια της εικ. 4. Το προς βορράν τεταροκωνικό τόξο.

Εικ. 8-9. Τα γύψινα επίγραμμα πάνω στα οποία στηρίζονται τα ακραία τεταρογωνκλικά τόξα.